

Els herois del poble. Literatura de voluntat popular i militància política democràtica al segle XIX a Catalunya

Pere Gabriel
(Universitat Autònoma de Barcelona)

Els inevitables advertiments previs¹

No hauria ni tan sols d'advertir-ho: no pretenc fer història de la literatura. Menys ara i aquí. Continuo, per dir-ho així, dins el meu camp, el d'historiador social i de la política. Ni tan sols pretenc, com sovint és usual entre els meus col·legues, l'ús de la literatura, de les seves descripcions i caracteritzacions, per tal d'il·lustrar o ampliar les perspectives d'alguna anàlisi concreta feta sobre un lloc o una època determinades. El que vull és una altra cosa. I potser per aquí caldrà trobar l'hipotètic interès de les observacions que pugui fer. Es tracta de fer notar un fet conegut però poc estudiat: la militància democràtica —republicana i obrerista— al llarg del segle XIX constituí un dels sectors importants del consum i de la pràctica de la literatura. Aquella militància, allò que sovint se'n deia el 'poble republicà' —no dic el conjunt de la població obrera i popular—, fou un important agent actiu de la literatura.² Cal, alhora, adonar-se que aquella implicació no responia al simple desig d'omplir i crear uns espais d'oci i entreteniment. La literatura —més bona o més dolenta— era política. Una forma de transmetre ideologia i de contribuir a l'afirmació d'una identitat

1. Atès el format d'aquest treball i el seu objectiu fonamental, que sols pre-tén un primer repàs de la voluntat literària d'una sèrie important de dirigents i militants polítics democràtics i republicans al llarg del segle, he limitat molt l'aparell de les usuals notes de referència bibliogràfica i biogràfica. La relació de llibres considerats i una mínima caracterització biogràfica, la que m'ha semblat més indispensable, d'alguna manera ja figuren a la redacció. Sols he completat informacions, especialment en la primera part del meu text, en alguns casos concrets i de forma inevitablement desigual.

2. Sóc ben conscient que alguna cosa de similar es podria dir de la militància conservadora i de dretes, però ara, a mi, no em toca parlar-ne.

cultural pròpia. És, en aquest sentit, que em sembla clar l'interès, per a un historiador de la política, observar i analitzar també l'obra 'literària' d'aquells dirigents i militants, no sols la més doctrinal i programàtica, si realment volem entendre amb els seus detalls, límits i abast quina fou la cultura política que pretenien construir.

Una advertència prèvia més. Que quedi ben clar. No estic en cap cas argumentant o pensant que tota la literatura del segle XIX a Catalunya tingués una afiliació directament política i militant. Em moc en una direcció contrària. L'únic que dic és que les militàncies polítiques intervingueren i usaren una literatura de voluntat popular. Això, en un context en què el paper dels homes (i alguna dona) de lletra i professionals fou molt destacat dins els quadres i les direccions dels diversos moviments i partits.

Unes etapes i una certa evolució

Potser el primer que em calgui dir és que aquesta implicació literària de l'esquerra democràtica i republicana fou persistent, una qüestió de llarga durada, més enllà d'unes conjuntures inicials. La qual cosa ens obliga a fixar una mínima periodificació, unes etapes, i ens obliga també a ser ben conscients que la cronologia, pròpiament la història, és un factor important. Que en cap cas podem caure en l'error de generalitzar en excés consideracions i característiques, l'error de parlar de tot un segle i més, sense tenir en compte els molts factors d'història política, cultural i social presents en cada moment. No hauríem, en definitiva, de perdre el diàleg i la tensió entre els elements de persistència i continuïtat i els de l'evolució i el canvi, que òbviament al llarg dels temps es produïren.

Una primera etapa, la de la primera meitat del segle, es desenrotllà, com és ben sabut, molt marcada per l'agitació liberal, amb un seguit de situacions de crisi política i mobilització social d'especial rellevància, com foren les de les bullagues de 1835-1837 i el trienni esparterista de 1840-1843, i, tancant el període, la revolució de juliol de 1854. No he d'intentar cap incursió en les problemàtiques ben complexes de les revolucions liberals i el romanticisme. Simplement, cal dir que, per a la nova esquerra política i social, som davant el pas del liberalisme exaltat al progressisme i a unes molt primeren-

ques formulacions republicanes, sovint entrelligades amb discursos de socialisme i utopies reformistes. Hi ha, en aquell context, dos fenòmens rellevants. Per un costat, l'exaltació jove d'un pensament liberal que posteriorment — amb els anys — força militants i autors aniran modulant, sigui movent-se encara dins el progressisme però adequant-se a les versions més moderades i respectables, sigui fent del tot el salt cap al conservadorisme. En segon lloc, som també davant l'aparició d'un democratismes republicà socialment avançat, de voluntat i protagonisme populars. Exemples notables, en el primer cas, seran els de molts dels noms més coneguts i de major reconeixement intel·lectual: Pau Piferrer i Fàbregas (1818 – 1848), Manuel Milà i Fontanals (1818 – 1884), Joaquim Rubió i Ors (1818 – 1899) i Joan Illas i Vidal (1819 – 1876); també, Joan Cortada (1805 – 1868) o Pere Mata (1811 – 1877). Entre els exemples del segon camí, amb un major decantament democratista i liberal, podríem destacar Tomàs Bertran i Soler (1791 – 1859), Francesc Raüll (1795 – ?), Josep Andreu de Fontcuberta i, també, Ramon Xaudaró (1801 – 1837). La definició republicana més precisa arribà, a continuació, sobretot en les dècades dels quaranta i cinquanta, i posteriors, de la mà d'Abdó Terrades (1812 – 1856), Narcís Monturiol (1819 – 1885), Josep Anselm Clavé (1824 – 1874) i molts d'altres, potser amb un menor impacte i presència dins la historiografia acadèmica catalana contemporània. És a dir, també amb Francesc de Paula Coello, Josep Rovira, Francesc Altés, Josepa Massanés, Marià González, Ramon Torrents, Lluís Ferrer, Joan Amich, Josep O. Ronquillo, etc., a més d'un nom, el d'Antoni Ribot i Fontseré (1813 – 1871), del qual caldria dir moltes coses. Crec que és una de les figures especialment representatives, que cau de ple en el que aquí vull argumentar. Amb una força clara filiació i militància liberal democràtica, almenys de la major part de la seva vida, Ribot i Fontseré fou metge, escriptor i alhora polític destacat, que, a l'inrevés d'altres, evolucionà després de 1835 i 1840 cap al liberalisme esquerrà; encara que, a partir de 1856, sembla haver-se aconformat als plantejaments de la Unió Liberal o'donnelliana.

No costa gens de veure que, en conjunt, som davant d'una sèrie de notables i molt importants agitadors i dirigents polítics. Reitero que no he d'entrar en detalls, ni tampoc en cap caracterització dels instruments a través dels quals s'anaren configurant ideologies, doctrines i moviments, com són ara les revistes — i també els diaris de tendència

i agitació—, les impremtes o les editorials.³ Tampoc no ho podré fer en relació a les etapes successives. Deixem constància, simplement, que la pràctica totalitat dels implicats en aquest naixent liberalisme d'esquerra i republicanisme socialitzant foren persones que en un moment o altre provaren la fortuna literària.⁴ Si ho resumim molt, la literatura a la qual s'abocaren es mogué entre el teatre de sàtira política, el fulletó social i la novel·la històrica. Hi hagué adaptacions de teatre francès i algunes obres també teatrals que seguïen pautes franceses (empreses, per exemple, tant per Josep Andreu com per

3. Unes referències bàsiques per a la caracterització del liberalisme dels anys trenta —el literari o alhora el més directament polític— foren, com és ben conegut, *El Europeo* (octubre 1823-abril 1824), *El Vapor* (març 1833-febrer 1838) i *El Propagador de la Libertad* (mitjan 1835-octubre 1838), totes elles publicacions periòdiques editades a Barcelona. També fou fonamental, encara que ha estat molt menys consultada, la premsa de tendència i agitació *El Constitucional* (juny 1838-novembre 1843) i *El Sancho el Gobernador* (octubre 1836-gener 1837). Més endavant, arribarien, ja, uns fulls de militància i adscripció republicana i socialista notòria, com *El Republicano* (octubre-novembre 1842) d'Abdó Terrades i Francesc de Paula Coello, o *La Fraternidad* (1847-1848) i *El Padre de Familia* (1849-1850), òrgans dels Monturiol, Rovira i d'altres propagadors de Cabet, i no sols del cabetanisme. Cal tenir en compte que no sempre la línia d'un diari o periòdic es mantenia inalterable al llarg del temps. *El Vapor* es pot considerar progressista fins al desembre de 1836, inclosa l'etapa de *El Nuevo Vapor* (octubre-novembre 1836). Tanmateix, el diari, a partir de desembre de 1836, s'alineà amb els moderats en contra dels liberals progressistes que dominaven l'Ajuntament de Barcelona. Al llarg de 1837, i després de la dimissió d'Andreu de Foncuberta, es fusionà amb *Diario Mercantil* i, finalment, passà a dir-se *La Paz* (març-novembre 1838). Pel que fa a *El Constitucional*, hem d'advertir que havia ja aparegut durant el trienni liberal de 1820-1823 un *Diario Constitucional de Barcelona* —aviat reformulat com a *Diario Constitucional Político y Mercantil de Barcelona*— (març 1820-octubre 1823). El seu lema a partir de juny de 1821 fou «O Constitución o muerte». El seu editor fou Joan Dorca i comptà ja amb la col·laboració d'alguns dels periodistes i liberals bàsics dels anys següents: Bonaventura Carles Aribau, Francesc Altés, Ramon López Soler, Antoni Puig, Francesc Soler, Joan Larios de Medrano, etc.

4. He usat, per a localitzar i establir alguna mena de relació d'obres literàries de tots aquests dirigents i agitadors, una bibliografia de referència molt diversa, que inclou des dels articles biogràfics inclosos en enciclopèdies o diccionaris de l'època fins a alguns dels catàlegs i repertoris bibliogràfics generals més coneguts. Sense oblidar, lògicament, la historiografia sobre els diversos moments i moviments liberals del segle XIX. Per a aquesta primera època donen alguna indicació útil, també en aquest àmbit, les biografies incloses a l'annex de Josep M. OLLÉ. *Les bullanques de Barcelona durant la primera guerra carlina (1835-1837)*, vol. II. Tarragona: El Mèdol, 1994.

Francesc Raüll),⁵ molt de teatre de sàtira política (aquí cal situar, òbviament, Josep Robrenyo⁶ i també Abdó Terrades), memorialística literaturitzada (l'aragonès establert a Catalunya Joaquín del Castillo, amb *Espinas sembradas por la dictadura político-militar de Cataluña o los veinte meses*, 1839, o el primerenc Pere Mata i Fontanet, amb *El poeta y el banquero. Escenas contemporáneas de la revolución española*, 1842),⁷ fulletó anticlerical (Tomàs Bertran i Soler, amb *Fray Fulgencio o sea la vida de un seductor. Drama en prosa dividido en tres jornadas de dos cuadros*, de 1840, *Cuchilladas o la capilla de Fray Gerundio*, 1858), poesia (Antoni de Gironella i Ayguals, 'Lo penitent'). Sense oblidar, és clar, el fulletó social (filosòfico-social, en deien) a la manera d'Eugène Sue i de Venceslau Ayguals d'Izco,⁸ que, per exemple, donà lloc a obres

5. Josep Andreu hauria estrenat i publicat el 1835 a Madrid un drama, *El duque de Braganza o la revolución de Portugal*, a continuació, a Barcelona, féu el mateix amb un segon, *El libertador*; en un cas i altre es tractà —era l'usual— d'adaptacions de textos francesos. El mateix any, encara, llançà una tercera i quarta obres, *Teresita o una mujer del siglo XIX* i *Zelmiro*. La cosa no quedà aquí. L'any següent, en ocasió de la creació de la Societat Filodramàtica, continuà amb les adaptacions i representacions teatrals: al costat dels dos drames aquí consignats, adaptà *Ricardo Darlington* d'Alexandre Dumas i escriví i representà *El espía sin saberlo*, *Chiton*, *Napoleón lo manda*, i potser alguna altra obra. Pel seu costat, Francesc Raüll, de forma similar, mantingué una notable dedicació literària, amb una traducció de Fénelon (*Télémaque espagnol-français*, 1830) i d'altres, com el drama *Dos años de la vida de una mujer o los malos consejos* (1835), *Lucía o un amor en la niñez* del baró de Bezancourt (1842), etc.

6. Darrerament, hom ha publicat Josep ROBRENYO. *Teatre català*. Edició a cura d'Albert Mestres. Estudi introductor de Pere Anguera. Tarragona: Arola editors, 2004. 2v.

7. Comptem amb una suggestiva anàlisi política i històrica de l'obra i l'autor, a càrrec de Pere ANGUERA. «Pere Mata: els anys de la revolució (1835-1840)». Dins: *Cultura i literatura reusenca del segle XIX*. Reus: Edicions del Centre de Lectura, 2005, p. 9-54.

8. Liberal, Ayguals (1801 – 1873), de Vinaròs i format a Barcelona, havia intervingut en la primera guerra contra els carlins com a comandant i fou elegit diputat en diverses ocasions. Encara jove, però, s'establí a Madrid, on obrí una impremta. Les seves novel·les foren de les primeres que a Espanya seguiren els postulats del romanticisme social de Victor Hugo i Eugene Sue. Aparegueren en fulletó i assoliren un gran èxit. A part de la *María, la hija de un jornalero* (1845, amb un pròleg del mateix Sue i traduïda immediatament al francès), altres obres seves foren: *La marquesa de Bellaflor o el niño de la inclusa* (1846), *Pobres y ricos o la bruja de Madrid* (1849), etc. Abans, i ja en la mateixa línia, havia escrit drames com *El primer crimen de Nerón* (1830). En les seves obres exaltà la pobresa i la llibertat enfront del poder i l'opressió. Escriví, sempre en aquesta direcció, també

de clar interès històric com la de José Pastor de la Roca (1824 – 1875) que publicà una primera literaturització de la revolució de 1848: *La República Roja o los obreros de Paris en 1848. Novela político social*, editada el 1849. Aquell fulletó social fou ja des d'un primer moment molt important i el conrearen, com és ben sabut, autors de molt diversos matisos liberals i conservadors. Amb un contingut i arrenjerament progressistes més o menys temperats, en la frontera del radical-democratismes que centra el meu interès, esmentem Francesc M. Servera (un mallorquí d'estudis barcelonins, amb *La huérfana de Barcelona*, 1850), Ferran Patxot i Ferrer (1812 – 1859),⁹ i, molt, el granadí establert a Catalunya Francisco José Orellana (1820 – 1892). Aquest, d'altra banda, també s'abocà a la novel·lística històrica de major o menor ressò scottità, dins un discurs i referència espanyols, encara que potser féu alguna incursió en la temàtica catalana: *Cain y Abel. Crónica provenzal del siglo X* (1858), signada per F.J.¹⁰

En una segona etapa, fou durant les dècades centrals del segle, posem entre 1855 i 1875, quan alguns dels trets que acabo d'assenyalar prengueren una més gran empena. Potser, el més important havia de ser que, llavors, la irrupció de l'escriptor, el periodista o el professional liberal (advocat, metge, mestre, enginyer), doblat d'escriptor i publicista, fou molt majoritària dins l'àmbit de la democràcia republicana (i molt en especial, entre els membres de les direccions i els

obres explícitament didàctiques: *El panteón universal* (1853-1854), *El palacio de los crimenes o el pueblo y sus opresores* (1855). Edità una 'Biblioteca Universal' on aparegueren obres a preus populars.

9. Una certa reivindicació del progressisme de Patxot es troba a Josep PICH i MITJANA. «Manuel de Lasarte Rodríguez-Cardoso (1830-1901) i els inicis de la premsa catalana de masses. D'El Telégrafo a El Diluvio». *Treballs de Comunicació (Societat Catalana de Comunicació)* [Barcelona], núm. 18 (desembre 2003), p. 87-106. Respecte de la seva obra de major èxit, un bon estat de la qüestió sobre la real autoria fou presentada per Isidor CÒNSUL. «Notes sobre els problemes d'autoria de *Las ruinas de mi convento*». *Anuari Verdaguer 1992*, p. 25-33.

10. Com dic, Orellana publicà força textos de fulletó, dins el que s'ha denominat dualisme social: *Mundo, dinero y mujer. Novela de costumbres* (1852, a Madrid) i, amb major ambició i extensió, *Los pecados capitales. Novela filosófica* (1865-1866, en dos volums editats per Manero a Barcelona). Cal retenir que l'obra de Sue, *Los siete pecados capitales*, havia estat traduïda al castellà per Eduardo Pérez de la Vega i la casa Saurí i Gaspar el 1847-1848, a Barcelona. Com en el cas de *Los misterios*, també de forma molt immediata a l'original francès, el qual, recordem-ho, era del mateix 1847-1848.

càrrecs institucionals). Fins al punt de ser difícil de destriar en molts casos què pesava més: si la vida professional o la política.

Vull recordar que som en el moment d'un primer desenvolupament ampli del republicanisme federal, amb Pi i Margall i d'altres, però, alhora també i de forma contrastada, del republicanisme més senyor i d'ordre, més progressista que no demòcrata o socialista, el republicanisme que hom començà per denominar benevolent i que aviat passà a ser castelari i possibilista. Em sembla molt important aquesta distinció, perquè sovint, en ignorar-la (és molt habitual parlar del republicanisme com un tot), es cometen força errades d'interpretació i caracterització política. Val a dir que l'un i l'altre mantingueren relacions i compartien espais fronterers amb el nou obrerisme. Però tampoc aquest no fou homogeni, sinó que transità per un ventall ideològic ampli: amb afirmacions de socialisme cooperativista i reformista, sindicalisme internacionalista i col·lectivista, anarquisme bakuninista, etc. A més, caldrà tenir en compte que, per la dreta d'aquell republicanisme, els punts de contacte amb el liberalisme progressista dels Prim i Ruiz Zorrilla eren també nombrosos.

Hi hagué, alhora, i en aquelles dècades, un fenomen, el de la catalanitat i el catalanisme, que ho omplí tot, per més que sovint una determinada historiografia hagi tendit a la fragmentació i a presentar-ho com una simple afirmació minoritària dins el món de la cultura i encara més de la política. El debat entre la catalanitat i el catalanisme esclatà, si no en la totalitat, en la pràctica totalitat dels més diversos ambients i medis de la societat catalana del moment. Això sí, també és cert, i és ben decisiu no ignorar-ho, que aquest debat sorgí al bell mig i de les discussions i apostes diverses que acompanyaren la voluntat de construir un nou i modern estat liberal burgès a Espanya. Voldria emfatitzar que, en aquest marc i en aquella conjuntura, la formulació més política del catalanisme fou cosa de l'esquerra més democràtica i liberal. En gran mesura, justament, cosa del nucli més potent d'escriptors federals.

En el seu origen més immediat, foren clau els anys cinquanta i seixanta, uns anys 'foscos' i amagats, sovint de pràctica cultural i política clandestina per a l'esquerra. Si coneixem ja una mica la importància i les activitats dels Cors de Clavé,¹¹ fóra necessari treballar molt més

11. Cf. Jaume CARBONELL I GOBERNA. *Josep Anselm Clavé i el naixement del cant coral a Catalunya (1850-1874)*. Cabrera de Mar: Galerada, 2000.

fets com els del falansterianisme carbonari i les escoles democràtiques dels republicans, amb una actuació fonamental de personatges com Ceferí Tresserra i alguns 'fraterninians' com el mateix Monturiol o els Montaldo i els Rovira. Més encara: treballar també a fons la importància d'una naixent cultura cooperativista que passaren a impulsar Fernando Garrido, amagat, entre d'altres llocs, a Barcelona, i el jove Joan Tutau. Significativament, llibrets polítics col·lectius del moment, com *El Libro del Obrero*, de 1860, coordinat i impulsat per Tresserra com a homenatge a Clavé, o *El Libro del Ciudadano*, de 1877, en què col·laborà la plana major del republicanisme federal català, inclouen una bona mostra de tots aquests temes.

He trigat a dir-ho, però molts ho saben. Fou també, aquella, l'etapa de la irrupció tan comentada del moviment xaró, del xaronisme, amb sàtires i humorades de voluntat iconoclasta i grollera. Fixem-nos-hi: aquest 'xaronisme' s'ha incorporat a la història escrita del segle XIX, sobretot, des de la caracterització literària i l'anecdòticisme costumista. Pel camí, potser exageradament, hom ha magnificat la figura de Serafí Pitarra (Frederic Soler) i la simple lectura literària de la seva rebotiga, on es trobaven tota una sèrie de joves, als quals hom acostuma a qualificar de manera genèrica sols com a escriptors. Paga la pena de fer una relació dels més assidus: Conrad Roure, Antoni Altadill, Gonçal Serraclara, Valentí Almirall, Albert Llanes, de tant en tant també Rossend Arús i, una mica més endavant, Robert Robert, entre d'altres. Tots ells, joves a finals dels anys cinquanta i primers seixanta, però encara també joves el 1868, constituïren un dels principals nuclis del republicanisme federalista i catalanista del Sexenni, amb militància i compromís polític clar, precís i intens. Fou aquest nucli, banalitzat sovint com a xaró, el que assumí la direcció del Club dels Federalistes i el catalanisme intransigent del Sexenni. És important adonar-nos, per tant, que no tot era xaró en les famoses 'gatades' i 'pitarrades' d'aquells anys.¹²

Tampoc aquell nucli no era un fet aïllat, una simple excepció. No hem d'oblidar, per exemple, el manteniment d'un teatre català popular i de sàtira política —en la línia de Robrenyo— amb autors i empresa-

12. En dona força detalls en aquesta direcció, en especial, Josep PICH I MITJANA. *Federalisme i catalanisme: Valentí Almirall i Llozer (1841-1904)*. Vic: Eumo Editorial, 2004.

ris com Joaquim Dimas (1822 – 1901) i Jaume Piquet (1839 – 1896). O, potser amb menor constància, també de gent diversa com és ara Joaquim Marinell-lo (1839 – 1901), Tomàs Martínez, el mateix Robert Robert, Josep Roca i Roca i un llarg etc. Més encara, al costat de tot plegat, hi hagué l'esclat i auge d'aquella novel·lística de fulletó social de què parlava fa uns moments, per més que fos escrita i publicada en castellà. En aquest punt, dos foren els autors clau del moment, morts ambdós el 1880, Antoni Altadill i Teixidó (1828-1880)¹³ i Ceferí Tresserra (1830 – 1880),¹⁴ al qual cal afegir, sens dubte, Manuel

13. Amb ambició literària, Antoni Altadill publicà textos sobre Garibaldi —amb immediatesa i oportunisme, el 1860, féu aparèixer una crònica titulada *Garibaldi en Sicilia o la unidad italiana*— i, amb un èxit de llarg recorregut, és l'autor d'una versió de *Barcelona y sus misterios* (1860-1861), voluntàriament contraposada a la interpretació conservadora que n'havia presentat feia ja alguns anys Milà de la Roca, tot seguint, l'eco de la sèrie de Sue sobre París. Altadill, si hem de fiar-nos de les necrològiques del moment, visqué de la ploma i l'escriptura. No tenia cap altra font d'ingressos i això sens dubte el condicionà molt. Algú, amb dosis de malevolència, escriví que «no deja en realidad ninguna obra notable, aunque no carecía de ingenio y agudeza, porque la necesidad de atender a su subsistencia con el producto de su pluma privaba a sus trabajos de la meditación y estudio que requieren las obras importantes» (Cf. José FERNÁNDEZ BREMÓN: «Crónica General». *La Ilustración Española y Americana* [Madrid], XXIV, núm. 3, 22 gener 1880). El fet és que, després de deixar en el primer curs els estudis de Dret a la Universitat de Barcelona, les primeres armes literàries que li he localitzat són dels anys del bienni progressista del 1854-1856, quan residí a Madrid i sembla que rebé l'ajut d'Enric Pérez Escrich, i aconseguí d'estrenar i publicar algunes obres de teatre. A Madrid formà part del periodisme polític democràtic del moment, col·laborant a *El Pueblo*, *La Discusión* i *La Soberanía Nacional*. Retornà tanmateix a la ciutat comtal el 1857. Un segon padrí degué ser, ja de Barcelona estant, Víctor Balaguer. A continuació, Valentí Almirall. Deixem-ho aquí. No puc ara estendre'm en els molts detalls que dibuixen una biografia, certament literària, però alhora sempre en un primer pla de la direcció interna del republicanisme federal a Barcelona.

14. Fou una altra peça clau de l'entramat militant democràtic i republicà de l'època, també amb molta dedicació i professionalització literària. Dins la mateixa línia 'filosòfico-social' i de fulletó radical democràtic, publicà una sèrie de novel·les bàsiques: *San Vicente de Paul o la caridad por amor de Dios* (s. d.), *Los misterios del Saladero* (1860), *La judía errante. Novela filosófico social* (1862-1863), *El poder negro. Novela filosófico-social* (1863), *Los Hipócritas* (1863), o *La mujer ajena. Novela de Costumbres* (1865). Havia començat, però, a publicar novel·la i altra mena de textos ja abans, a Vilanova, amb *La marquesa de Bella Cruz* (1851) i *Los misterios de Villanueva: descripción e historia de sus monumentos, usos y costumbres* (també del 1851) i, a Barcelona, amb una obra de teatre, *Julio el bastardo*, ó,

Angelon,¹⁵ situat de sempre dins un republicanisme molt moderat i d'ordre, castelari i en la frontera amb al liberalisme simplement pro-

Del patíbulo al favor: drama en 4 actos (1852). Tresserra també incidí en la novel·la de gran història contemporània, amb *La guerra de África*. Fins i tot, segons algunes fonts, fou l'autor de *Los rojos. Revolución francesa de 1871* (1871-1872). Cal recordar que també Ribot i Fontseré narrà i novel·là aquells fets de la Comuna de París, de tanta influència i repercussió dins l'imaginari popular i militant de l'esquerra del segle XIX. Encara que amb menys continuïtat, també escriví i publicà teatre, a part de l'obra ja consignada de 1852: *La llave en el ventano* (s. d.), *La medalla republicana* (s. d.) i *Guttenberg. Drama en tres actos* (1869). Cal insistir en la importància de Tresserra com a dirigent del partit democràtic i el primer republicanisme. Fou caixista d'impremta i un dels homes més importants del moviment democràtic barceloní durant el bienni progressista de 1854-1856. Publicà llavors l'estudi *Porvenir de las asociaciones de la clase obrera. Origen y estado actual de la cuestión del trabajo en Cataluña* (1855), on defensà el societarisme sindical obrer, la centralitat de la qüestió social i planteja el repte per als demòcrates d'aconseguir el seu suport. Es tracta d'un text fonamental per a la història del moviment obrer català de la primera meitat del segle, que inclou, al costat de múltiples informacions sobre l'associacionisme popular en els anys clandestins sota el poder dels moderats, dades molt raonades sobre els jornals i els pressuposts familiars proletaris. També és indispensable la narració que fa de la situació i les actuacions dels obrers durant el bienni, i molt en especial amb relació a la vaga general de 1855, la primera vaga d'aquestes característiques a tot l'Estat. Òbviament en fou un dels protagonistes. I això li reportà una primera peregrinació forçada, primer per terres del País Valencià i després a Mallorca i Menorca. Finalment, el Capità General Zapatero l'envià a Granada, el 1856. Comptem, en aquest cas, amb una detallada i viva descripció feta per un altre dels implicats, Albert Columbrí, que era enquadernador, en un llibre també de referència, *Una víctima. Memorias de un presidiario político* (1857), publicat a Barcelona per Innocenci López el 1864. Ceferí Tresserra, després, residí a Madrid i en 1857-1858 fundà, amb el mallorquí Antoni Ignasi Cervera, la societat carbonària El Falansterio, que arribà a comptar, segons algunes fonts amb xifres òbviament exagerades, amb uns vuitanta mil afiliats. Els seus famosos '*misterios del Saladero*', que ja he esmentat, foren una narració en bona mesura testimonial ja que ell hi romangué, a la presó del Saladero de Madrid, tancat el 1859; no caldria afegir que aprofità l'ocasió per a introduir i difondre les tesis més reformistes sobre els penals i les presons i la justícia penitenciària —en especial angleses i italianes. En tornar a Barcelona, a finals d'aquell any, publicà per a Salvador Manero un fullet de propaganda, *Cuadro sinóptico de la Democracia española*, que es convertí en un dels 'programes' democràtics més repartits i difosos per tot l'Estat. Tampoc puc, malauradament, completar la seva trajectòria biogràfica ara i aquí. Deixem-ho per a una altra ocasió.

15. Hi ha moltes indicacions d'interès sobre Angelon dins Magí SUNYER. *Els mites nacionals catalans*. Vic: Eumo Editorial, 2006. Amb relació al que joestic ara plantejant, esmentem simplement les seves obres *Crímenes célebres* (1859),

gressista. Pagaria també molt la pena, com ja he comentat per al cas d'Antoni Ribot i Fontseré, d'aturar-se en l'explicació de les biografies dels dos primers, per la seva importància i representativitat, de tot el que estic argumentant. Potser amb l'afegit d'Anton Feliu i Codina (1846 – 1917), crec que són tres dels exemples especialment potents que ens poden ajudar molt a entendre aquesta simbiosi entre la política esquerrana i republicana federal vuitcentista i la professionalització literària. Hi ha molts més noms. En l'àmbit més clarament federal i d'esquerres, per exemple, Lluís Carreras i Lastortras (1840 – 1888), que s'autodenominava també socialista i que mantingué una relació força estreta amb el moviment sindical, Josep Comas (de Munt i Gofau) i Juan de la Cuesta. Publicaren, en general, molt i la seva obra continuà en les dècades posteriors. De de la Cuesta sols puc esmentar, però, *Los mártires del pueblo. Episodios contemporáneos escritos por una sociedad literaria* (1865), que segurament fou l'antecedent immediat d'una de les obres cabdals de 1873, titulada *Los mártires de la República..., páginas trazadas por una sociedad de escritores republicanos*, obra en dos volums, en què hom codificà per primer cop una visió pròpia, republicana i apologetica, de la història liberal del país.¹⁶ Pel costat de la dreta democràtica i republicana, al costat de Manuel Angelon (1831 – 1889), un cas notable fou el d'Antoni Ignasi Fornesa, que féu aparèixer *Ignacio el estudiante, o un deber político* (1872), obra dedicada a Castelar, amb un pròleg de Roque Barcia.¹⁷

Isabel II. Historia de la reina de España (1860) i una ambiciosa sèrie: *Los misterios del pueblo español durante veinte siglos. Novela histórico social* (1858-1860, 3 vol.).

16. El títol complet de l'obra era: *Los mártires de la República. Cuadros históricos de los sufrimientos, de las penalidades, de los martirios de todos los grandes apóstoles de la idea republicana. Episodios dramáticos e interesantes, de las existencias de Cuello, Terradas, Lincoln, Kossuth, Mazzini, Sixto Cámara, Ruiz Pons, y tantos otros, ilustres víctimas de la tiranía. Historia de la República en general, sintetizada en sus mártires. Páginas trazadas por una Sociedad de Escritores Republicanos*. Fou editada a Barcelona, per una Biblioteca Escogida, amb seu al c/ Tallers, 30, i imprès el primer volum per la Tipografia de Narcís Ramirez i Cia, al Passatge d'Escudellers, 4, i el segon per la Impremta d'El Porvenir, vídua Bassas, al c/ Tallers, 51-53.

17. La referència precisa del llibre és: *Ignacio el estudiante, o un deber político, gran novela dedicada al ciudadano Emilio Castelar, favorecida con un prólogo de Roque Barcia y escrita por Antonio Ignasi Fornesa*. Año 1872. Juan Pons, editor. Biblioteca Ilustrada de Ambos Mundos. Barcelona. Obra en dos toms, 474 pàgines i 9 làmines el primer i 427 pàgines i 6 làmines el segon (17 cm x 26,5 cm).

No ha d'estranyar, després d'aquest molt sintètic recorregut, que un estudi de sociopolítica hagi trobat —amb dades referides a Barcelona— que dels molts escriptors elegits durant el Sexenni en les diverses eleccions (generals, provincials i municipals) un 87 % fossin republicans i que (en aquest àmbit) les categories 'professionals' (menestrals, botiguers, obrers) arribessin a significar un 83 %.¹⁸

Si ens fixem en les temàtiques abordades, veiem que s'han aprofundit les ja inaugurades que per la generació anterior: republicanisme i federalisme, obrerisme i dualisme social, història nacional i història liberal, etc. La implicació militant dels autors fou clara, encara que aquí potser seria millor parlar, en la línia que estic argumentant, de la implicació literària dels quadres i dirigents del moviment democràtic i republicà. Significativament, el 1873, molts mantingueren càrrecs polítics i públics, que ara no és el moment de detallar. Un aspecte particular fou el de la presència dels catalans a Madrid i la inevitable atracció inicial exercida per la capital de l'Estat si hom volia algun èxit literari —i polític— general. Això canviaria amb el temps, però no gaire al llarg de tot el segle XIX. Recordem aquí, sols en l'àmbit de la cultura de l'esquerra, al costat dels casos de Tresserra i Altadill, també de Lluís Carreras, que acabem d'esmentar, la residència madrilenya, més o menys llarga però decisiva, de noms importants com els de Robert Robert, Joan Tomàs i Salvany, Josep Feliu i Codina, per no parlar de Francesc Pi i Margall, Estanislau Figueras o Juli Rubaudonadeu, o, en una altra direcció i en situacions posteriors, les d'Amadeu Vives o Eduard Marquina. És un dels molts fets a aprofundir i estudiar. No hauríem d'oblidar que moltes d'aquelles estades i situacions, que ens han de fer pensar en el manteniment d'alguna mena de xarxa de relacions i petit lobby català a Madrid, ajudarien a entendre força comportaments i realitats aparentment sorprenents o contradictòries.¹⁹

18. Cf. Maurició JANUÉ I MIRET. *Els polítics en temps de revolució. La vida política a Barcelona durant el Sexenni revolucionari*. Vic: Eumo Editotal, 2002, p. 194 i s.

19. He parlat una mica d'això en dos casos molt particulars i també molt distints, el de Pi i Margall —cf. Pere GABRIEL. «Pi i Margall, el marmol del pueblo». *Historia Social*. [València], núm. 48 (2004), p. 49-68—, i el d'un escriptor una mica marginal com fou Francesc Gras i Elías —cf. Pere GABRIEL. «Lectura social i política de l'obra de Francesc Gras i Elías». Dins: *Pensament i literatura*

Entro ja en la tercera gran etapa, sota la Restauració borbònica, quan —importa destacar-ho— es produí un fort arraconament polític (i també literari) de l'esquerra. Certament, l'agitació i el dinamisme republicà del Sexenni de 1868-1869 no acabà bé. Les divisions i els desenganys foren palesos. La intransigència catalanista començà a desconfiar, pel costat d'Almirall i els almirallians, de les possibilitats de construir un Estat Federal a Espanya, amb bases i fonaments regionalitzats, un estat confederal. Per la dreta, el republicanisme castelari i d'ordre no deixà de denunciar i criticar, escandalitzat, els excessos i desordres al carrer del republicanisme més plebeu. Pel seu costat, en fi, en la frontera amb el progressisme hereu de Joan Prim, els radicals ara convertits al republicanisme, tot coincidint força amb els castelarins, passaren a insistir en la necessitat d'una modernització política que sols veien possible des de l'afirmació d'un estat fort i, en el fons, unitari i centralitzat. Per últim, el republicanisme federal es plantejà la necessitat d'una refundació, inicialment de la mà de Pi i Margall (més que no de Figueres) i, en una direcció distinta, del mateix Almirall.

Tot plegat esclatà en una situació de clara repressió i voluntat marginadora envers el republicanisme i l'esquerra política i social per part del règim de la Restauració borbònica. Cal destacar-ho: aquell règim es construí des de la dictadura i el control conscient de les hipotètiques alternatives de l'esquerra. A la militància democràtica —si es vol, radical democràtica i d'esquerra— li fou, per tant, molt difícil evitar aquell arraconament i marginació. No es tracta d'exagerar les relacions directes entre política i cultura (i literatura), menys encara de considerar-les de forma predeterminada i mecànica, però aquella situació i la pèrdua de la batalla de l'esquerra republicana (i catalanista) durant el Sexenni i, després, al llarg de la Restauració, afavorí el triomf a la darrereria del segle de les versions més conservadores tant del catalanisme polític, com de la literatura i la cultura. Una de les derivacions d'aquell triomf conservador finisecular havia de ser justament una reinterpretació i explicació de la catalanitat, el catalanisme

a Reus el segle XIX. Reus: Edicions del Centre de Lectura, 2006, p. 133-222. En qualsevol cas, la creació d'un 'mercat' —polític, cultural i intel·lectual— de dinàmica barcelonina i catalana, propi, desenvolupat i potent, i amb dosis d'independència, no arribà sinó al primer terç del segle XX.

i la política democràtica i la pròpia literatura com a un procés lineal i progressiu que hauria anat avançant des de múltiples fonts i rierols, sovint inconnexos i desproveïts de coherència i consciència, cap a la formulació d'un veritable nacionalisme, el de matriu i referència conservadores, encarnat, segons aquesta versió sobretot, pels joves catalanistes que des del Centre Escolar, la Lliga de Catalunya i la Unió Catalanista haurien sabut vertebrar i donar forma a tot aquell garbuix. Així s'explicava, hom deia, la creació de la Lliga Regionalista i l'èxit de *La Veu de Catalunya* com el periòdic hegemònic de tot el catalanisme.

Un dels preus fou el de la minimització i la banalització de tot el catalanisme discutit i plantejat per la militància democràtica. Ara bé, malgrat l'èxit d'aquesta interpretació, la realitat és que, durant força anys i també sota la Restauració, el debat catalanista del democratisme d'esquerra fou important, molt important, i, tan implicat o més que no la dreta en els intents polítics teòrics i simbòlics de codificació del catalanisme del moment.

Sota la Restauració, aquella militància democràtica es posà de manifest, almenys, al voltant d'alguns importants nuclis. En primer lloc, calia tenir en compte el grup catalanista refugiat dins l'almirallisme, a l'entorn inicialment del *Diari Català* i el Centre Català i els dos congressos catalanistes de 1880 i 1883, que posteriorment derivà cap a un intent movimental del catalanisme, interclassista, que tingué el seu millor èxit amb la formulació del famós Memorial de Greuges de 1885. Cal deixar constància que fins i tot el mateix Valentí Almirall, sota pseudònim, publicà dues novel·les en castellà. Ho féu en l'etapa més dura de la dictadura restauracionista de Cánovas del Castillo, abans de la reconstrucció política del moviment catalanista i federal de 1880-1881. Sota l'epígraf genèric de '*Novelas políticas, por A.Z.*', el 1878 edità *Una autoridad modelo: Historia de un gobernador de orden* i *El alma al diablo*, ambdues obres impreses a Barcelona pel taller de Pere Casanovas. Que consti: aquella novel·lística de crítica política d'Almirall no és gens menyspreable.

En un segon espai, malgrat la ruptura d'Almirall amb Pi el 1881, el federalisme republicà a Catalunya —almenys de la mà de Vallès i Ribot— intentà una complexa aposta catalanista que venia a desenvolupar un model federal 'regionalitzat' i que volia, molt en especial,

una vertebració política de la realitat catalana, vertebració de tota la realitat catalana. Això molt abans d'una hipotètica confluència amb el catalanisme de principis de segle, segons que afirma el tòpic. Ja al llarg dels anys vuitanta, amb tres dates clau: a) 1883 i el Primer Congrés Federal de Catalunya, que fou capaç d'aprovar una primera Constitució Federal de l'Estat Català; b) 1886 i l'inici d'una afirmació de la realitat espanyola com a realitat plurinacional; i c) 1888, amb el començament d'un projecte de catalanització no sols cultural sinó també lingüística del partit. Cal fer notar que una part del famós xaronisme dels seixanta es mantingué dins la disciplina federal pimargalliana, amb Conrad Roure, com a exemple potser més paradigmàtic. L'altra compaginarà sovint les relacions amb Almirall i una filiació federal, com és el cas, també a destacar, de Frederic Soler.

Hi hagué un tercer refugi catalanista d'esquerres: *El Diluvio*. Aquest diari fou importantíssim i mantingué durant força anys una gran catalanitat entre els sectors populars. Acolí, per exemple, periodistes —i escriptors— republicans federals com Antoni Feliu i Codina o el ja esmentat Roure, o el mateix Lluís Carreras. No fou sols això. De la mà de Manuel de Lasarte —molt amic d'Almirall— *El Diluvio* fou alhora un dels portaveus de l'almirallianisme, fins a la conjuntura i ruptura de 1894-1895. Caldria recordar, també, que els textos més 'independentistes' de Josep Narcís Roca Farreras es publicaren en col·laboracions regulars en aquell diari.²⁰ Òbviament, el periòdic no adoptà una línia editorial sinó eclèctica i, d'altra banda, molt abocada a la campanya polèmica i l'escàndol, a la recerca i fidelització d'un públic popular, cosa que li donà sens dubte un aire plebeu. Tanmateix, són dels que creuen que en les seves pàgines es troba una bona part del catalanisme de base republicana i federal hereu del Sexenni.

No fou sols l'aixopluc d'*El Diluvio*. En quart lloc, hi hagué, paral·lelament, el grup de *La Tramontana*, amb Lluís i Pujals,

20. Cf. Toni STRUBELL I TRUETA, *Josep Roca i Ferreras i l'origen del nacionalisme d'esquerres. Assaig basat en l'obra de recopilació duta a terme per Fèlix Cucurull*. Arenys de Mar: Els llibres del Set-ciències, 2000. Per la meua banda, he tractat el conjunt d'aquests moviments, a Pere GABRIEL, *El catalanisme i la cultura federal. Història i política del republicanisme popular a Catalunya el segle XIX*. Reus: Fundació Josep Recasens, 2007.

l'anarquisme, l'anticlericalisme satíric i el lliure pensament. Fou molt representatiu d'un anarquisme de cultura catalana important que fins entrada la dècada dels noranta exercí la direcció del moviment obrer anarcosindicalista a Catalunya.

Cal, segons que penso, situar també, en aquesta relació, el nucli de *L'Avenç*, ben conegut des de la història de la literatura, i que d'alguna manera recollí en part almenys tant formulacions de l'almirallianisme com del federalisme més catalanista.

Atesa la seva amplitud, no puc estendre'm a oferir un panorama mínimament general de la producció literària d'aquest conjunt d'instàncies democràtiques i republicanes catalanes en temps de la Restauració. Potser n'hi hagi prou fixant algunes de les seves direccions més importants. El teatre popular en continuà sent un dels espais bàsics. Ara, a més, amb intents de deixar enrere el simple teatre satíric i de costums, el qual tanmateix prosseguí, com abans, sota el regnat dels ja esmentats Joaquim Dimas (1822 – 1901) i Jaume Piquet (1839 – 1896). Rossend Arús (1847 – 1891) aconseguí de tirar endavant i continuar el sànet polític, que ja havia conreat força en el Sexenni (recordeu *Lo primer any republicà*, *Mai més monarquia!*, i *Visca la Federal!*, totes tres de 1873), si bé adoptà un to més costumista i 'social', sense renegar del comentari històric d'actualitat, amb *La caritat* (1874), *Via fora somatent! o La pau en Catalunya* (1875), *Un ambo de regidors* (1882) i *La mà oculta. Entreteniment per a passar l'estona* (1883). També caldria esmentar algunes obres fetes en col·laboració, *La taverna* (1884), amb Eduard Vidal i Valenciano, i *Justícia catalana*, amb Josep M. de Lasarte. El cas de Frederic Soler és conegut i paradigmàtic. No he d'entrar-hi, per tant. Al marge de la discussió sobre el seu 'replegament' envers l'academicisme i el reconeixement culte, el cert serà que intentà un teatre més ambiciós, en explícita competència amb el drama castellà.

Massa sovint oblidem que també Eduard Vidal i Valenciano (1838 – 1899) i Josep Roca i Roca (1848 – 1924) eren republicans. Fou important, tant en el teatre, com en la poesia i fins en la novel·la, la filiació republicana possibilista. Pensem en els casos de Josep Güell i Mercader (1840 – 1905), Joan Tomàs i Salvany (1843 – 1911), Francesc Gras i Elías (1850 – 1912), a més d'altres com Josep Martí i Folguera (1850 – 1929), etc. Propers a tots ells, i, en tot cas, a aquell republicanisme d'ordre sovint entrelligat amb al liberalisme balague-

rià, cal tenir en compte també Josep Feliu i Codina (1845 – 1897), Joan Botella i Carbonell (1855 – ?), etc. Com és sabut, una part important de la seva producció literària —la més ‘seriosa’ i ambiciosa— es feia en castellà. Ara bé, una part —ni que fos mínima— la feren també en català. Cal no oblidar la continuïtat i importància de *La Campana de Gràcia* i *L'Esquella de la Torratxa*, dirigides durant molt de temps per Roca i Roca i sostingudes per Innocenci López Bernagosi, un altre castelari.

Significativament, fou llavors que hi hagué un notori intent de generar novel·la de fulletó social radical-democràtic en català, amb *En Nofre i la Marieta*, de Manuel Figuerola (publicat a *La Tramontana*), així com *La mano negra* o *La Xinxà*, *Història d'una obrera* i *La Sila*. *Memòries d'una cuinera*, obres totes elles de 1882-1883. Dins aquesta matriu, més unida a la cultura federal, caldrà afegir-hi, amb una significació molt particular, Joaquim Riera i Bertran (1848 – 1924), un exemple de com per sota de la filiació política d'un moment pot surar el conservadorisme social i ajudar a construir el tòpic urbà del ruralisme pagès.

Evidentment, hi ha el problema de la llengua. Des de la militància democràtica la pràctica i l'ús del català —sigui a la premsa, la literatura o l'oralitat del discurs i el míting públic— no es planteja com a substitutiu i alternativa al castellà. I si ho mirem de prop és —certament— subsidiari. Es fa, per dir-ho així, molt de catalanisme i molta catalanitat en castellà. Pocs discuteixen la utilitat i oficialitat espanyola del castellà. Ara bé, caldria tenir en compte que som davant d'un procés de difícil avenç i que en aquells moments tampoc la major part de la dreta i el catalanisme conservador no plantejaven gaire clarament una catalanització lingüística completa. Encara no som a les dècades dels anys deu i vint del segle XX, on aquesta catalanització lingüística de la cultura serà —llavors sí— àmplia, reconeguda i conscient.

Acabo el repàs de les etapes, en el tombant del segle. Fou quan s'imposà, majoritàriament, el cànon del catalanisme conservador, que convertí en especialment difícil la renovació de la literatura militant democràtica. En el pas al segle XX, fou clara la dispersió i el fracàs del catalanisme progressista i democràtic. No sols pel costat d'Almirall, amb la deriva que prengué i l'escissió que patí el Centre Català.

També féu aigües l'aposta 'espanyola' del federalisme catalanista de Vallès i Ribot, incapaç d'una mobilització regionalitzada del partit en el seu conjunt a l'Estat. Dins la cultura republicana, acabaren per triomfar els postulats simplement progressistes i la identificació entre drets i llibertats ciutadanes i un Estat central fort i superior al que hom ja en deia 'vel·leïtats localistes'. Hom seguia, en aquest sentit i en molts d'altres, el model i exemple de la Tercera República francesa. Aquell republicanisme progressista d'àmbit i dinàmica estatal es movia, ara ja sense gaires matisos, dins la centralitat d'una nacionalització espanyola. I, després de la retirada de Castelar, passà a estar dominat o bé pel discurs organicista de Salmeron i la tradició institucionista, o bé per la cridòria del centralisme i espanyolisme de caserna, amb Lerroix i Blasco Ibàñez. Foren així mals temps per als federals catalans i, també, per a la generació de la catalanitat anarquista. Ara, el moviment anarquista i anarcosindicalista acceptà cada cop més acríticament les interpretacions cosmopolites i universalistes més respectuoses a la pràctica amb les nacions-estat burgeses establertes; abandonà, per tant, les formulacions més inter-nacionals i inter-nacionalistes, que havien dominat els argumentaris del XIX, quarantavuitcentistes si es vol, aquelles que volien la fraternitat dels homes a través de l'aprofundiment de les relacions entre les nacions.

Fou, en aquest context, que el grup jove del Centre Escolar Catalanista, actiu i renovador, impulsà —i dominà— la Unió Catalanista a partir de 1891 i, després de la crisi de 1898, aconseguí d'assumir la direcció política de la Lliga Regionalista. El grup, una de les coses que féu, que sabé fer, fou, com ja he esmentat, fixar un cànon catalanista i nacionalista molt determinat i conservador, del qual havia de ser a partir de llavors molt difícil d'escapar.

Tanmateix, bona part de l'aposta modernista partí d'aquella tradició progressista i democràtica. En tot cas, almenys, des d'aquest àmbit, la militància popular jove s'implicà en el modernisme, tot dibuixant un modernisme plebeu, de voluntat popular. Esmentem sols, en aquesta direcció, l'apropament i col·laboració de la militància obrera amb el grup de *L'Avenç* dels anys noranta; la irrupció del conegut com a grup de Reus i els Aladern; en fi, tot el que representà *Juventut* a partir de 1901, i el gran paper que mantingué en aquest trànsit un personatge com Pompeu Gener, un dels homes pont entre

el vuitcentisme progressista i democràtic i les reformulacions culturals i polítiques del nou segle, justament, alhora, un dels homes més blasmat i banalitzat pel cànon conservador.

Pel que ja he anat reiterant, no hauria d'insistir-hi: la duplicitat política/literatura continuà. Per tots els costats. Pensem, en l'espai anarquista, amb tota la colla del Foc Nou, el grup 'Avenir', el grup 'Progrés'. No sols del molt conegut Felip Cortiella, sinó també de Josep Mas Gomeri o d'Alban Rossell. I, en unes direccions menys agosarades i renovadores, amb Montseny ('Federico Urales'), amb Teresa Claramunt, Pere Marbà ('Palmiro de Lidia'), etc. Dins el socialisme psoista es trobaven, notòriament, Pich i Creus o Joaquim Bueso. En un camí distint, i en un terreny totalment desconegut i no estudiat, també el republicanisme lerrouxista tingué la seva literatura. Anotem aquí noms com Jaume Firmat, 'C. Gumà' (Juli Francesc Guibernau), Joan Serra Constansó, etc. Dins d'una altra família política, fins i tot Marcel·lí Domingo intentà d'embastar obres literàries. Tot plegat, sense oblidar que una sèrie de grans noms de la literatura i la cultura catalana del nou segle, com Gabriel Alomar o Antoni Rovira i Virgili, vinguts de territoris federals i republicans, s'implicaren molt activament en la formulació d'un nou i potser noucentista nacionalisme republicà català. Lògicament avançar per aquest costat no és ara el moment de fer-ho.

Ha arribat ja l'hora d'entrar en el que potser hauria hagut de ser el gruix del meu treball: quina cosa és això dels 'herois del poble'? En realitat:

Quines foren les imatges i els valors morals defensats per tota aquesta literatura radical-democràtica?

Certament, l'arrencada del títol que jo mateix vaig posar és massa ampli. Supera en molt les meves possibilitats actuals. Dibuixa un camp que encara no he recorregut. No parlaré, per tant, dels personatges mítics ni de les situacions llegendàries construïts els uns i les altres com a símbols de referència. No parlaré de la mitificació, molt important, de Garibaldi, de Guillem Tell, Washington, Kossuth, etc. ni de les explicacions alligadoroses sobre la Revolució Americana,

la Revolució Francesa, la primavera de 1848 o la Comuna de París. Tampoc, dels referents més propers com els de Claris, Moragas o el Corpus de Sang i l'Onze de setembre, dins una construcció simbòlica catalana en què aquells republicans vuitcentistes intervingueren decisivament. De manera molt més modesta, em mouré dins la meua preocupació, ja vella, per la història social del món obrer català. Diré sols quatre coses sobre la visió i les imatges que hom volgué transmetre del dirigent democràtic, la il·lustració autodidacta i el bon obrer, és a dir, segons com es miri, la imatge que pretenien construir d'ells mateixos.

En una primera etapa, entre els anys quaranta i setanta del segle XIX, els protagonistes (de la novel·la de fulletó o del teatre de costums i polític) eren 'fills del poble', poques vegades eren obrers o obreres de fàbrica, i quan ho eren, ho eren d'una mitjana empresa de teixits; alguna vegada, treballadors de les mines. Sempre es tractava d'obriers d'ofici i, si no en tenien, d'ofici, aspiraven a tenir-ne. Aquesta caracterització és important. En primer lloc, perquè ens dibuixa un món (el dels obrers del moment) que manté molt clarament les esperances d'ascens social, no sols a través de la consecució d'una major categoria dins de l'empresa o taller, sinó a través de la independència laboral, és a dir, de la creació d'un petit taller propi. En segon lloc, perquè en tots els casos, el militant conscient és un home de lletra, un autodidacta, preocupat per la lectura i per les 'llums', pel coneixement. Una última característica, que em sembla així mateix bàsica: el proletariat no és un estat a reivindicar, sinó, precisament a evitar. La proletarització no és sinó sinònim de vici o de les dificultats per a mantenir l'honra i la decència. El proletari, identificat amb algú que no té 'ni ofici ni benefici', com a tal no porta valors positius de futur. La seva emancipació implica, justament, la seva transformació en un obrer, en un bon obrer.

No puc detenir-me gaire en els exemples. Deixin-me, en tot cas, esmentar tres casos —algun, com veuran, molt conegut— que dibuixen tres situacions geogràfiques dins de la península, contrastades, i que permeten en aquest sentit copsar la peculiaritat catalana. Un primer cas és el d'un llibre que pretén ser de lectura del primer ensenyament, d'un mestre gallec, Manuel Benito Aguirre, de 1841. Tot el món del treball hi és vist amb pautes de 'petit peuple' i d'Antic Règim, en una gradació que va de la picaresca ambulat —inclosos els captai-

res i cecs — als escriptors. Quelcom de semblant, però no exactament igual, trobarem en les famoses, conegudes i estudiades des de fa molt de temps, obres de Venceslau Ayguals d'Izco, començant, és clar, per *Maria, la filla d'un jornalero* (de 1845-1846). En aquest cas, en una acció situada a l'escenari madrileny, l'autor usa l'expressió de 'clases menesterosas' (etimològicament, classes menestrals), que converteix en el paradigma del món del treball urbà.

Finalment, anant a Barcelona, l'obra d'Antoni Altadill, *Barcelona y sus misterios* (publicada el 1860), es refereix a les 'classes artesanes', un terme que intercanvia ja en alguna ocasió amb el de classe obrera. El protagonista és un teixidor de velles, fill d'un altre teixidor, que serà un dels models d'home treballador, honest i conscient. I el punt de partida se situa — amb personatges positius i algun també de negatiu — en la 'classe artesana' de la ciutat el 1844. Significativament, Altadill no mostra cap inconvenient a qualificar d'artesà el treballador de fàbrica:

Era día de fiesta, y un sinnúmero de familias artesanas, que durante la semana habían estado sujetas al yugo del trabajo, entre el ruido atronador de los telares y en medio de la cargada atmósfera de las cuadras, en las fábricas principalmente de hilados y tejidos, o en otros de los variados e infinitos talleres que encierra la gran ciudad, según el oficio u ocupación de cada uno, saltan del casco de la capital, que quedaba en completa calma, desparramándose por sus alrededores y llevando al campo con su natural deseo de esparcimiento, la animación y la vida que momentáneamente robaban a la población...

I el terme 'proletari'? Petit poble, classes necessitades ('menesterosas'), classes artesanes, classe obrera... Com deia, en aquesta primera relació, no apareix el 'proletariat'. Això no vol dir que es tractés d'un terme desconegut. El seu ús havia pres ja certa carta de naturalesa tant entre el primer socialisme fourierista, com, més endavant, els anys de la Primera Internacional. Així, va aparèixer com a capçalera d'algun periòdic o denominació d'alguna cooperativa. Ara bé, va tenir sempre un caràcter i significació provocatius. A manera de repte llançat contra la moral i el llenguatge ben pensant. Era un terme escandalós i per això mateix l'adoptaven a vegades els militants més iconoclastes. Es tractava més d'un recurs que no d'un model. Aquesta significació contrastava sens dubte amb les apel·lacions a les

‘classes artesanès’ o ‘classe obrera’, que van mantenir en tots els casos un sentit positiu.

Quines idees i consideracions s’associaven a aquell món popular i obrer? D’entrada, quelcom que pot semblar molt simple, només si caiem en el pecat de l’anacronisme: els obrers, els sectors populars i, si es vol, més general, els pobres, també tenien un lloc i un paper a exercir en la societat que s’estava configurant. Una segona afirmació era que no es podien identificar els obrers i els pobres com els únics protagonistes del vici o la delinqüència. Justament, al contrari, el vici i la delinqüència, amb major generalitat, havien d’atribuir-se a les classes dominants, tant les burgeses, com les més retrògrades. També (i cada vegada més) als capatassos, majordoms, encarregats, que la literatura posterior qualificarà de ‘sicarís del capitalisme’. D’altra banda, els valors positius dels comportaments socials se situaven en la virtut, l’honestedat, l’honor, el respecte cap als altres (inferiors o superiors). També, la caritat real (aviat anomenada solidaritat i ‘caritat il·lustrada’) que no era sinó la que s’exercia sense esperar recompensa de cap tipus. Finalment, una idea de fons, recurrent, en tota aquella literatura era que calia de forma urgent una reforma social. Una reforma social que havia de partir de la il·lustració i el pensament lliure. Era, per tant, inexcusable la lluita contra l’obscurantisme i el clericalisme, tema en què —com en tants altres— no puc estendre’m.

Aquestes idees mantindran una llarga —llarguíssima— empremta en els models de comportament obrer i treballador al llarg de tot el vuit-cents i encara més enllà, en la literatura i, segons se sospita, en la realitat dels militants populars. Si, en un primer moment, la idea de progrés és encara tènue i una qüestió de voluntat, a poc a poc el progressisme es va fer més ‘natural’ i objectiu, més inevitable, i, en conjunt, el pensament social de l’esquerra reflectit en el fulletó serà més determinista.

He esmentat la defensa de l’honor i l’honestedat. En realitat, aquests valors es resumirien en un altre dels elements de la definició vuitcentista de la classe obrera: la dignitat. En aquesta línia poden trobar-se molts exemples, especialment, al teatre militant obrer de Barcelona. És el cas d’una obra molt representada durant el Sexenni de Tomás Martínez, publicada en 1870, *Lo peix per qui se’l mereix*.

En aquella obra, un jove treballador d'un taller d'escultor s'encén davant d'un indià que, en tornar enriquit de Cuba, s'oposa que el seu fill s'uneixi a la filla de l'escultor, precisament perquè li pretén un millor casament. El jove i honrat treballador no deixarà de proclamar l'honestedat del món del treball enfront de l'enriquiment explotador del burgès:

Aquesta gent perquè te quartos
ja es creu amb facultats
d'insultar a qui no en té.
com si els pobres fossin cans!
[...]
aquí no hi ha mes esclaus
que els que ho som del treball.
I val mes una brusa, un gec
com aquest de menestral, (*signant el que porta*)
guanyat amb pena i dolor
i fins amb gots de sang,
que mes de quatre paltós
molt fins i molt elegants
comprats pot ser amb diners
que no sempre són guanyats
com mana la llei de Déu;
sinó amb diners dels jornals
dels pobres treballadors,
o amb el producte
d'indignes operacions.
Ha dit que no vol rebaixar
a són fill fins a l'extrem
de amb la noia d'un menestral
casar-lo! .. ho ha pensat be?...
No sap vostè en semblant cas,
que no arribarà, li ho juro,
qui seria el rebaixat? ..
Aquesta família, aquests pobres...
que te aquí al seu davant,
són mes honrats que vostès
han pogut ser ni seran.

Cal tenir en compte que, a banda de la realitat del gran nombre de vagues i conflictes laborals concrets que al·legaven justament 'motius de dignitat', aquesta (en el pla dels valors) era la palanca de la seva

possible emancipació. Una emancipació plantejada des del treball, el bon coneixement de l'ofici i la dignitat. En les versions republicanes més conservadores es tractarà d'una emancipació que ha de partir de l'establiment del que alguns denominaven ja 'capitalisme social' i per a això eren fonamentals l'estalvi (i més en concret les caixes d'estalvis). En molts altres casos, la solució de futur només podia sorgir de l'esforç cooperatiu, identificat com a constructor d'una nova societat, socialista. En tot cas, l'important era afirmar la pròpia independència, és a dir, l'alliberament de la dependència respecte del capitalista, de l'amo. Són, aquestes, dues idees fonamentals: en primer lloc, la idea mateixa de la possibilitat d'una emancipació, i que aquesta fos una característica inexcusablement unida a la pròpia identitat com a obrer; després, que l'emancipació signifiqués (potser per damunt d'altres consideracions) deixar de ser dependent. Els exemples són nombrosos. Citem ara, simplement, dues obres de republicans federals, com les del català Joaquim Marinel·lo —*Cristeta l'estanquera*— de 1866, i les d'un valencià, Vicent E. Miquel —*Los mártires del trabajo*— de 1870.

Falta una peça, bàsica, de tot aquest edifici d'imatges i valors difosos pel fulletó i la literatura militant radical-democràtica: la de la il·lustració i el paper de l'obrer conscient, del dirigent. Es tracta d'un personatge central en tota aquesta literatura. Són persones que malviuen en petitíssims habitatges, amb alguns retrats —Victor Hugo, Garibaldi— però que mai obliden la seva mínima biblioteca i les seves hores de lectura. Què llegeixen? Noms molt repetits en aquestes dècades centrals del segle XIX són: Fourier, Blanc, Hugo, Cabet, Owen, Proudhon, també Garrido. Al seu torn, la premsa: una premsa liberal i democràtica. També, és clar, novel·la: novel·la alliçonadora, històrica o filosoficosocial contemporània. I teatre. En tots els casos, el dirigent reflexiona i discuteix. A notar que aquest obrer conscient, il·lustrat, és en qualsevol cas (i sobretot) també honest i digne. Així, en el cas del teixidor protagonista de Barcelona i els seus misteris que no dubta a reconèixer, orgullós, davant la policia, el seu dret a llegir i mantenir opinions republicanes i avançades.

M'interessa destacar que es tracta d'idees de diferenciació de classes, en què es posa més l'accent en els comportaments i la consciència, també en el treball, que no en la condició estricta d'assalariat.

Idea de dignitat. D'emancipació, identificada amb independència i la no-submissió. Idees sobre el paper del dirigent conscient, un treballador en les versions més militants que es forma des de la il·lustració i el saber. Idees sobre la solidaritat. Totes elles constitueixen, com vaig insistint, elements de llarg abast. En principi, i com a tals, no implicaven molt més que la identificació dels treballadors com a classe, una classe que inclou sens dubte els menestrals i els professionals conscients i d'aquí la tendència a parlar —potser amb major propietat— de 'classes treballadores'. També la creença que l'esmentada classe era un element actiu i positiu de la realitat social. Molts, a més, al llarg del Sexenni de 1868-1874 van fer un pas més: el de considerar el poble treballador el dipositari del futur, el principal agent de la creació d'una nova societat. Atenció, el salt no es va produir sols i com voldria una determinada interpretació historiogràfica entre els nous socialistes i anarquistes, a l'empara de la influència de la Primera Internacional. Bona part del republicanisme —notòriament el federal i l'esquerra— també el va fer. Amb algun retrocés, va passar a formar part ja del discurs de la seva literatura militant.

En el canvi de segle: persistències i reformulacions. El sindicat i el proletari

Ho he dit en començar: potser el més significatiu no sigui només que aquest corpus de visions i valors es formulessin i fossin molt influents a mitjan segle XIX. El que em sembla més notori és que persistissin, que continuessin amb èxit i difusió —i també militància— fins ben entrat el segle XX. No puc entrar aquí en la relació de les moltes obres de tarannà i militància radical-democràtica publicades i consumides en les dècades següents. Sí que vull fer notar que l'impacte del Primer de Maig no va alterar en absolut la seva vigència i difusió, sinó al contrari. Vegeu, per exemple, *Burgueses y proletarios. Novela Social*, de Luis Puschine; o les obretes de Manuel Rovira, sobre les dificultats i la conveniència de tirar endavant un cooperativisme obrer de producció (*Gent de vida*, 1901) i sobre la realitat de la conflictivitat obrera del tèxtil (*Riu avall*) o els miners (*Els minaires*, 1899). De totes maneres, el millor exemple de la persis-

tència d'aquest tipus de literatura és el de les moltes obres de novel·la social de fulletó publicades ja en el nou segle per Antonio Contreras, potser un pseudònim, un autor almenys amb residència a Barcelona, si és que no era català, que sembla un periodista, socialista i reformista (lerrouxista?), tolstoïa, amb un coneixement important i precís del món obrer i popular barceloní.

La literatura socialista i anarquista va compartir amb aquella literatura radical democràtica tècniques, valors i anàlisis socials. No es va allunyar gaire de totes les pautes i caracteritzacions que ja he assenyalat. Potser amb majors dosis de doctrinarisme i més dificultats d'assumir matisos i ambigüitats dels personatges a través del filtre literari i les seves regles. La qual cosa, sigui dita de passada, ens posa a la pista una vegada més de l'ambigüitat que amagaven molts dels discursos de ruptura tant d'anarquistes com de socialistes marxistes. Recordem els noms d'Anselmo Lorenzo (amb una novel·la tan coneguda i analitzada com a *Justo Vives*), Antoni Pellicer Paraire (autor de textos teatrals en català, menys coneguts i recordats) o Josep Lluas i Pujals (amb el seu llarg i interessant poema *La Revolució*). També, és clar, Federico Urales.

No es tracta de pensar que no va existir cap especificitat de la literatura militant socialista i anarquista. Ja he esmentat el seu major i més descarat doctrinarisme. En aquesta direcció també es situà la introducció del dirigent obrer militant com a personatge central, que venia a continuar (però també a substituir) aquell personatge tan reiterat en el fulletó militant radical democràtic del jove artista o el savi il·lustrat. En les trames novel·lístiques ara acostuma a ser un obrer —un obrer d'ofici— el que redimeix i torna la dignitat a la noia d'ambient o almenys valors burgesos (el que representava una petita novetat en relació amb els clixés més usuals del fulletó, que tendien a situar les coses en un sentit invers: el del jove il·lustrat que podia freqüentar ambients burgesos però que redimia la treballadora enganyada). Una altra característica havia de ser la introducció del camí iniciàtic en el cas del dirigent obrer: des d'una primera formació republicana es comprometrà amb el sindicat i des d'aquí, sempre mitjançant l'estudi i les lectures, abraçarà amb major compromís un discurs 'més avançat', anarquista o socialista si és el cas. Finalment (i en aquest punt tampoc s'allunyava tant del patró radical-demo-

cràtic) la seva principal virtut era la constància, una indestructible voluntat, la tenacitat.

Cal dir que, en contra del que alguns podrien suposar, va ser la literatura obrera la que millor i més profundament representava una magnificació dels valors de l'obrer d'ofici. El model de la classe obrera que defensaran els autors anarquistes i socialistes serà el d'una classe obrera il·lustrada, amb capacitat i devoció pel treball ben fet, per la capacitat professional, que pot portar a denunciar la producció en sèrie i el món despersonalitzat de la gran fàbrica. En moltes d'aquestes obres, l'ideal és el d'un treballador d'ofici, culte i autodidacta, que desitja accedir a la comprensió del món i la seva transformació a través de la cultura. Quelcom semblant al que estaven proposant molts fills del món menestral, però, en aquest cas, amb una més clara identificació de l'ofici i el treball com a motor de tot el procés de culturalització.

La literatura militant, d'un o altre signe, no va escapar a la iconoclàstia i la reacció individualista finisecular. La consciència i la problemàtica del rebel o reformador incomprès, per dir-ho així, d'arrel i referència ibseniana, féu la seva aparició. En especial, en la literatura obrera, sobretot si era de matriu anarquista. Així, en la novel·la de Lorenzo, tantes vegades esmentada, de 1893, el jove fuster s'havia vist forçat a abandonar el seu poble perquè el seu sentit de l'ètica xocava amb els convencionalismes de la majoria d'un poble rural retardat. Els protagonistes de les distintes novel·les i contes obrers es veuran forçats posteriorment a criticar la 'passivitat' dels oprimits. Es tracta, d'acord amb les pautes de la jove literatura finisecular, del rebel que ha d'enfrontar-se no ja a la reacció sinó a l'estultícia de la massa, dels mateixos obrers i més en general d'un poble gris, acovardit i víctima dels valors i pautes de comportament acomodaticis i burgesos.

De totes maneres, en aquella literatura, l'obrer és encara una figura en principi positiva, que manté o pot aconseguir uns valors morals alternatius i superiors als de la burgesia. Està molt més a prop, així, de les narracions democràtiques de fulletó de les dècades centrals del segle, que no del miserabilisme finisecular d'alguns autors. Com he anat reiterant, la confiança política en el proletariat i menys encara en el subproletariat i el lumpen — amb prou matisos i prevencions per un altre costat — no arribaria fins als anys vint del nou segle. Era,

la seva, una literatura que es volia més a prop dels obrers esforçats de *Germinal*, que no dels embrutits per l'alcohol de *L'assommoir*, per citar dues de les grans i més consumides obres d'Émile Zola, també a Espanya. Una altra cosa és (i això potser ha causat alguna confusió) que sobretot els anarquistes es mostressin comprensius davant el petit robatori, la prostitució o la criminalitat i que en culpessin les circumstàncies socials creades pel règim burgès.

El segle XX: la irrupció del peonatge i l'anunci del bon proletari

Acabo. La presència de l'obrer fou sens dubte creixent en els anys finiseculars dins de la literatura, i no sols la militant. Les noves reflexions i el seu consum introduïrien lògicament matisos en l'esquema de valors i anàlisi recollida fins aquí. Sense entrar en això i sense suposar una actuació homogènia, pensem en la incidència i influència de la generació modernista. Així, en el cas català, recordem, en distintes direccions, les obres d'Àngel Guimerà, Ignasi Iglésias o Josep M. Folch i Torres. Ara bé, la literatura militant de l'esquerra va prosseguir en gran manera mantenint moltes connexions amb la tradició fulletonesca que he explicat. La novetat, amb un major calat, serà una altra. La de l'aparició del protagonisme diferenciat i positiu del peó enfront del conservadorisme i les activitats vacil·lants dels oficials. Comencen a aparèixer ara, en els primers anys del segle, obres a Catalunya en les quals els oficials tenen por davant l'aventurisme revolucionari dels peons, que s'imposen al sindicat. És el que succeeix en la novel·la, paradigmàtica en aquest aspecte, de *Joan Endal* (de 1909) de Folch i Torres. Tota aquesta qüestió anunciarà, en un procés gens lineal ni immediat, el pas del 'bon obrer' (amb la seva càrrega de treball d'ofici i menestral) al 'bon proletari'. No es va produir de cop. Jo crec que l'aparició activa del peó i a continuació del proletariat com a actors de l'emancipació no es va produir fins que la revolució russa triomfant de 1917 i sobretot la difusió de la iconografia i imaginari de l'URSS en els anys vint i trenta va alterar, llavors sí, els paràmetres del fulletó vuitcentista. Però, aquesta qüestió la deixo per a una altra ocasió.

Algunes conclusions molt generals, potser massa

Per a què pot servir tot el repàs —fragmentari i mal girbat— que he fet fins aquí? En primer lloc, per a cridar l'atenció als historiadors i la història política i social per tal que no ignorin o situïn en un lloc molt secundari la producció de textos de voluntat literària dels dirigents i militants. Sens dubte, aquells textos obren moltes pistes per a la identificació i —en el seu cas— reformulació d'elements fonamentals de la cultura política més progressista i popular a Catalunya del segle XIX.

Hi ha, segons crec, un segon interès: la possibilitat d'obrir les portes al diàleg i contrast amb la història de la literatura,²¹ almenys la història més cultural i de les idees (acceptant que en marcs d'estètica literària potser poc tenien a dir aquelles obres). Potser entre uns i altres podem ajudar-nos a restablir la unitat viscuda d'unes biografies que massa sovint escindim: l'obra literària i cultural a un costat, la política a l'altre.

Com he intentat de fer notar, la nòmina i articulació d'una primera classe política democràtica i revolucionària, de voluntat popular, a Catalunya en les seves etapes inicials estan plenes de joves abocats al consum, discussió i pràctica de la literatura, per més que uns i altres ho haguem ignorat i continuem ignorant-ho. Crec que hi ha un rerefons social que ajuda a entendre aquest fet. La configuració d'una cultura política progressista popular fou cosa d'uns molt determinats sectors que jo tendiria a situar en l'àmbit de les classes menestrals. Per ser més precisos: fills de menestrals i obrers d'ofici, autodidactes, que sovint continuaren amb molts ponts oberts envers aquella menestralia. Això no sols a Barcelona i les grans ciutats del moment, també dins la xarxa de petites i mitjanes localitats.

Una de les característiques importants d'aquells sectors al llarg del segle fou la voluntat i capacitat de renovació i ascens social de molts dels seus membres. Això, en contra del tòpic que els vol sempre a la defensiva, representants d'un món que s'acabava. Cal tenir

21. Potser no caldria dir-ho, per obvi. És clar que el text aquí presentat s'ha beneficiat, i molt, de la consulta regular i atenta de la sempre útil i suggestiva *Història de la literatura catalana*, que iniciaren i dirigiren Martí de Riquer, Antoni Comas i Joaquim Molas, en especial el volum 8 (Barcelona: Ariel, 1986).

present que un dels seus camins de renovació i ascens fou justament el de la professionalització cultural, artística i tècnica. Ara bé, no es tractava —segons la seva visió— sols d'un camí d'ascens particular. S'entrelligava amb una naixent i obsessiva consciència d'un paper progressiu a exercir dins la societat. Tendiren, molt sovint, a veure's a si mateixos com a protagonistes importants de la millora i ampliació dels espais de la política pública. Potser per aquest costat trobaríem moltes pistes sobre el contingut de la literatura que practicaren. Però això ho haurem de deixar per a una altra ocasió.